

Analysis of Selected Illustrations and Stories of Kalila and Damna Based on Georges Dumézil Triple Structure Theory

Ziba Kazempoor ¹(Corresponding Author), Fatemeh Mohajeri ², Hossein Abeddoost ³ 

¹Assistant Professor, Department of Art, Faculty of Literature and Humanities, Mohaghegh Ardabili University, Ardabil, Iran.

² Master's Graduate, Department of Illustration, Kamal-ol-Molk University, Nowshahr, Iran.

³ Associate Professor, Graphic Department, Faculty of Art and Architecture, University of Guilan, Rasht, Iran.

(Received: 02.02.2024, Revised: 21.09.2024, Accepted: 19.10.2024)

<https://doi.org/10.22075/aaj.2024.33079.1211>

Abstract:

Kalila and Damna is an instructive book in which various anecdotes have been narrated. This book, which has Indian origin, has been illustrated in different periods of Persian art history. The main question of the present study is how the characterization of some of the stories of Kalila and Damna can be analyzed based on the three classes of Dumzil and is this triple structure recognizable in the illustration of these stories? This study is descriptive-analytical in terms of methodology. The data collection method is based on library review (i.e. note taking and image analysis) and data analysis was done qualitatively. Research results show that in a similar selection of stories, there are characters who can be examined in terms of the pattern of the triple structure of Georges Dumézil's Indo-European societies. These three structures and classes include the classes of rulers, warriors and farmers, and this triple pattern can also be identified in the illustrated paintings of Kalila and Damna. In these stories, some animals are described in class priority as ruler, and some as the weakest class are first -class nutrition. Shrewd animals, relying on their intelligence, manage the relationships between the up and downstairs. Therefore, in the visual system, using the place, the visual magnification of the same structural priorities of the fictional characters has been represented. The powerful, robust, and large ruler in the center or above the image and the third floor of the fall and death at the bottom of the image and the intelligent animals are illuminated with the ruler or the intermediary between the two groups. In fact, the coordination of the text and the image is identifiable and analyzed by the representation of the class system.

Keywords: Kalila and Damna, Characterization, Text and Image, Dumézil Triple Structure.

1-Email: z.kazempoor@uma.ac.ir

2-Email: fatemeh.mohajery.fm@gmail.com

3-Email: habledost@guilan.ac.ir

How to cite: Kazempoor, Z., Mohajeri, F., and Abeddoost, H. (2024). Analysis of Selected Illustrations and Stories of Kalila and Damna Based on Georges Dumézil Triple Structure Theory, Journal of Applied Arts, 4(1), 67-79. Doi: 10.22075/aaj.2024.33079.1211

تحلیل منتخبی از نگاره‌ها و داستان‌های کلیله و دمنه بر مبنای نظریه ساختار سه‌کنشی ژرژ دومزیل

زیبا کاظم پور (نویسنده مسئول)^۱

فاطمه مهاجری^۲

حسین عابد دوست^۳

^۱ استادیار، گروه هنر، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران.

^۲ دانش‌آموخته کارشناسی ارشد، گروه تصویرسازی، دانشگاه کمال الملک، نوشهر، ایران.

^۳ دانشیار، گروه ارتباط تصویری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه گیلان، رشت، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۱۱/۱۳، تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۶/۳۱، تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۳/۰۷/۲۸)

مقاله علمی-پژوهشی <https://doi.org/10.22075/aaj.2024.33079.1211>

چکیده

کلیله و دمنه کتاب پندآمیزی است که در آن حکایت‌های گوناگون نقل شده و اصل هندی را برای آن بیان می‌کنند. تصویرسازی کلیله و دمنه در ادوار مختلف تاریخ هنر ایران مورد توجه قرار گرفته‌است. سوال اصلی تحقیق حاضر این است که شخصیت‌پردازی برخی از داستان‌های کلیله و دمنه را چگونه می‌توان براساس طبقات سه‌گانه دومزیل تحلیل کرد و آیا این ساختار سه‌گانه در تصویرسازی این داستان‌ها قابل شناسایی است؟ فرضیه تحقیق امکان وجود ساخت‌های مشترک طبقاتی در متن و تصویرگری داستان‌های کلیله و دمنه است. هدف تحقیق بررسی و تحلیل نظام ساختاری پنهان در شخصیت‌پردازی و تصویرگری داستان‌های کلیله و دمنه در نظر گرفته شده‌است. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و گردآوری مطالب اسنادی از طریق یادداشت‌برداری و تصویرخوانی است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد در منتخبی از داستان‌ها به صورت مشابه، شخصیت‌هایی وجود دارند که می‌توان آن‌ها را با توجه به الگوی ساختار سه‌گانه جوامع هندواروپایی ژرژ دومزیل مورد بررسی قرار داد. این ساختار و طبقات سه‌گانه فرمانروایان، جنگاوران و کشاورزان هستند و این الگوی سه‌گانه را در نگاره‌های مصور کلیله و دمنه نیز می‌توان شناسایی کرد. به شکلی که در این داستان‌ها برخی حیوانات در اولویت طبقاتی به عنوان فرمانروا توصیف می‌شوند و برخی به عنوان ضعیف‌ترین طبقه، تغذیه طبقه اول هستند. حیوانات زیرک با تکیه بر هوش خود روابط میان طبقه بالا و پایین را مدیریت می‌کنند. بر همین مبنا در نظام تصویری نیز با بهره‌گیری از مکان، اندازه و برترنگاری تصویری همان اولویت‌های ساختاری شخصیت‌های داستانی بازنمایی شده‌است. فرمانروا قدرتمند، تنومند و بزرگ در مرکز یا بالای تصویر و طبقه سوم افتادن و در حال مرگ در پایین تصویر و حیوانات هوشمند هم‌تراز با فرمانروا و یا واسطه میان دو گروه مصورشده‌اند. در واقع هماهنگی متن و تصویر نسبت به بازنمایی نظام طبقاتی قابل شناسایی و تحلیل است.

واژه‌های کلیدی: کلیله و دمنه، شخصیت‌سازی، متن و تصویر، ساختار سه‌گانه دومزیل

* این مقاله مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نویسنده دوم با عنوان «بررسی و تحلیل ویژگی‌های صوری و محتوایی منتخبی از داستان‌های کلیله و دمنه» در دانشگاه کمال الملک نوشهر است که به راهنمایی نویسنده اول و مشاوره نویسنده سوم انجام شده‌است.

1- Email: z.kazempoor@uma.ac.ir

2- Email: fatemeh.mohajery.fm@gmail.com

3- Email: habledost@guilan.ac.ir

شیوه ارجاع به این مقاله: کاظم پور، زیبا، مهاجری، فاطمه و عابد دوست، حسین (۱۴۰۳). تحلیل منتخبی از نگاره‌ها و داستان‌های کلیله و دمنه بر مبنای نظریه ساختار سه‌کنشی ژرژ دومزیل، نشریه هنرهای کاربردی، ۴(۱)، ۶۷-۷۹. Doi: 10.22075/aaj.2024.33079.1211

کتابی که امروز به نام‌های گوناگون کلیله و دمنه، انوار سهیلی، عیار دانش، همایون‌نامه، افسانه‌های بیدپای در ادبیات جهان معروف است، ایرانیان از هندوستان آورده‌اند. منبع اصلی کتاب را باید در ادب غنی کهن‌سال سنسکریت جست‌وجو کرد (محبوب، ۱۳۴۹: ۹). کلیله و دمنه مجموعه‌ای از افسانه‌هاست که در حقیقت به نوع ادبی سیرالملوک و خردنامه‌ها تعلق دارد و اصول و احکامی را برای حکومت‌داری از زبان شخصیت‌های حیوانی ارائه می‌دهد (اتینگهاوزن، ۱۳۸۶: ۵۳۲). در واقع هدف اصلی از تهیه این کتاب تعلیم و تربیت فرزندان و پادشاهان و اعضای جامعه و باقی‌گذاشتن میراث برای آن‌ها بوده‌است (منشی، ۱۳۸۷: ۱۳). نگاره‌های مختلفی از این کتاب در هنر ایران وجود دارد. پیش از دوران سلجوقیان این تصویرسازی وجود داشته و تا زمان قاجار تصویرگری آن ادامه یافته‌است. در این پژوهش سعی شده محتوای برخی از داستان‌های کلیله و دمنه و شخصیت‌های آن مورد بررسی قرارگیرد و ارتباط ساختاری متن و تصویر با استفاده از نظریه طبقات سه‌گانه دومزیل^۱ تحلیل گردد. پرسش اصلی تحقیق حاضر این است که الگوی ساختاری شخصیت‌پردازی منتخبی از داستان‌های کلیله و دمنه کدام است و آیا این الگو در تصویرپردازی آن در ایران رعایت شده‌است؟ در این پژوهش مطابقت ساختار سه‌گانه شاهی و کاهنی، جنگاوری و پهلوانی، کشاورزی و اقتصادی با شخصیت‌پردازی نمادین حیوانات در داستان‌های کلیله و دمنه بررسی می‌گردد و تحلیل نمود این طبقات در نگاره‌های کلیله و دمنه از موارد مورد توجه است. هدف تحقیق، تحلیل محتوایی داستان‌های کلیله و دمنه و بررسی ویژگی‌های صوری برخی از نگاره‌های کلیله و دمنه جهت آشنایی با مباحث نظری در این حوزه و شناخت بهتر موضوع است.

برنارد اوکان^۲ در کتاب «نقاشی‌های قدیمی ایران» (۲۰۰۳)، تاریخچه کلی از کتاب کلیله و دمنه را بیان نموده و نگاره‌های مختلف کلیله و دمنه را از دوره‌های کهن تا دوره هرات تحلیل کرده و داستان‌های هر نگاره را در این کتاب شرح داده‌است. ملیحه شمیران در پایان‌نامه «بررسی ارتباط محتوایی میان باب‌های کلیله و دمنه از طریق شخصیت‌های باب شیر و گاو» (۱۳۹۲)، به ساختار اپیزودیک داستان‌های کلیله و دمنه و نوع انتخاب شخصیت‌ها توسط نویسنده در داستان‌ها پرداخته‌است. محسن ایزدی‌فرد در پایان‌نامه «مقاله‌شناسی توصیفی تحلیلی کلیله و دمنه» (۱۳۹۴)، به بررسی داده‌های موجود (تحقیقات انجام شده) مربوط به کلیله و دمنه پرداخته و به تدوین، توصیف و تحلیل انتقادی این داده‌ها می‌پردازد. سمیه بهارلویی در پایان‌نامه «بررسی و تحلیل ویژگی‌های دستوری کلیله و دمنه» (۱۳۹۲)، به بررسی کلیله و دمنه از لحاظ دستور زبان پرداخته و در نهایت به این نتیجه رسیده‌است که باوجود اینکه از کلمات عربی در این کتاب زیاد استفاده شده اما ساختار کلی متن و بیان داستان‌ها به ویژگی‌های دستوری قرن ششم در ایران بسیار نزدیک است. بهاره اخوان در پایان‌نامه «بررسی تحلیلی تصاویر نسخ کلیله و دمنه متعلق به قرون هشتم و نهم هجری قمری و مقایسه تطبیقی آن‌ها» (۱۳۹۰)، با گردآوری و تجزیه و تحلیل و مطالعه تطبیقی نسخ مصور موجود از کتاب کلیله و دمنه به طبقه‌بندی تصاویر و تحولاتی که از نظر بصری در این تصاویر ایجاد شده پرداخته‌است و به این نتیجه رسیده که تصاویر از لحاظ بصری دارای پیشرفت قابل توجهی بوده‌است. خدیجه محمدی و سعید امامی در مقاله «بررسی حکایت‌های باب اول کلیله و دمنه بر بنیاد الگوی کنش گریماس با تأکید بر حکایت شیر و گاو» (۱۳۹۲)، که در هشتمین همایش بین‌المللی

انجمن ترویج زبان و ادب فارسی ایران ارائه‌گردید، به شناخت روایت داستان‌های کلیله و دمنه بر اساس ساختارگرایی نظریه گریماس پرداخته‌است. فرانسوا دوبلوا در کتاب «برزوی طبیب و منشاء کلیله و دمنه» (۱۳۸۲)، به بررسی نخستین ترجمه‌های کلیله و دمنه از متن فارسی میانه آن و ارتباط این ترجمه‌ها پرداخته‌است. نظریه دومزیل و تحلیل الگوی طبقات سه‌گانه او نیز در کتب وی شرح داده شده که به فارسی ترجمه شده‌است. نظریات دومزیل در «پژوهش‌های پزشکی و سه کنش» (۱۳۸۰)، و نیز در کتب «سرنوشت جنگجو و سرنوشت شهریار» (۱۳۸۳)، و در کتاب «خدایان سه کنش» (۱۳۹۱)، به چاپ رسیده‌است. پیشینه‌های مرتبط، به بررسی ویژگی‌های ادبی و تصویری کلیله و دمنه پرداخته‌اند و یا مرتبط با نظریه دومزیل هستند. تفاوت پژوهش حاضر تمرکز بر تحلیل کلیله و دمنه از لحاظ ویژگی‌های بصری و شخصیت‌پردازی داستان‌ها و تطبیق آن با الگوهای هنری و فرهنگی طبقات سه‌گانه دومزیل است.

روش پژوهش

روش تحقیق توصیفی-تحلیلی است. روش گردآوری داده‌ها اسنادی از طریق فیش‌برداری و تصویرخوانی است. روش تجزیه و تحلیل داده‌ها کیفی است. روش انتخاب نمونه‌ها هدفمند و با توجه به معیار انطباق ساختاری متن و تصویر هریک از داستان‌های کلیله و دمنه با ساخت‌های سه‌گانه طبقاتی دومزیل بوده‌است.

مبانی نظری

مطالب حاضر بر پایه نظریه طبقات سه‌گانه هندواروپایی ژرژ دومزیل و تطبیق آن با شخصیت‌های متنوع کتاب ادبی و کهن کلیله و دمنه تحلیل شده- است که این طبقات شامل سه گروه: فرمانروایان، جنگاوران و کشاورزان هستند. توجه به این نظریه، امکان تطبیق این طبقات با شخصیت‌های کتاب کلیله

و دمنه و همچنین جایگاه شخصیت‌ها در نگاره‌های تصویری مربوط به این کتاب، را ایجاد کرده‌است. در اواسط قرن بیستم مطالعاتی در راستای ترسیم ساختار سه‌گانه فرهنگ هندواروپایی صورت گرفت. ساختاری که اساس جهان‌بینی فرهنگ هندواروپایی بود و قابلیت تعمیم به شئون مختلف این فرهنگ‌ها را داشت. ایدئولوژی تقسیم‌بندی سه‌گانه هندواروپایی‌ها، اثر دومزیل، متمرکز بر این مضمون است که همه جامعه انسانی و ایزدان آن‌ها، به سه‌بخش تقسیم‌شده‌اند که باید به نظم، عمل و رزق‌وروزی آن‌ها مرتبط باشد (Eliade, 1978: 192) (Dumezil, 1958: 18).

در بیشتر آثار وی شرح تفصیلی بر متون باستانی هندواروپایی اختصاص دارد. او ایدئولوژی سه‌گانه را در ریگ‌ودا، قدیمی‌ترین ادبیات هندواروپایی تحلیل می‌کند و نموده‌های آن را در فرهنگ هند و ایرانی نشان می‌دهد (Brian & Smith, 1992: 105). دومزیل برای یافتن پایه‌ای که بر آن یک اسطوره‌شناسی هندواروپایی جدید بنا کند، نخست به نظریه‌های جیمز فریزر^۳ و از سوی دیگر به دورکهایم^۴ و مارسل موس^۵ رو کرد. بنا به اصل دورکهایمی، اشخاص، مکان‌ها، حوادث و موقعیت‌ها که در اسطوره‌ها بیان می‌شوند، به ناگزیر بازنمایی‌های مشترک واقعیت‌های اجتماعی و فرهنگی‌اند. دومزیل با به‌کارگرفتن این اصل دورکهایمی در پی نشان دادن این بود که کهن‌ترین جوامع هندواروپایی در این بازنمایی‌های جمعی مشترک بودند. بیشتر این جوامع حداقل در دوران‌های مشترک نخستین با سازمان اجتماعی سه‌کنشی و نظامی سلسله‌مراتبی شکل گرفته‌بودند. وی به تحلیل ساختار فرهنگ ایران و ارتباط آن با فرهنگ هندواروپایی پرداخت و قرینه‌هایی را میان ساختار اجتماعی و سیستم‌های اسطوره‌ای آن‌ها بیان کرد (Dumezil, 1958: 10). بنابراین بر اساس تفکرات دومزیل اسطوره‌های ایران و هند شاخه‌های مشترکی دارند و به عبارتی از یک منشاء هستند (دومزیل،

است و از آن رهگذر، در نهادها و در اساطیر و غیره رخنه کرده است (همان: ۲۱). کنش اول مسئول نظم کیهانی است و کنش دوم مسئول نظم قضایی است (Dumezil, 1958: 62). دومزیل ایندرو را جزو طبقه دوم قرارداده و در آثارش شرحی بر رویارویی قهرمانان اسطوره‌ای با مخلوقات اهریمنی بیان نموده است (دومزیل، ۱۳۸۳: ۱۶۳-۱۶۱). کنش سوم با مولفه‌های باروری، برداشت، راحتی، سلامتی، رفاه مرتبط هستند (دومزیل، ۱۳۸۰: ۱۸). براساس این تئوری و با توجه به هندی بودن منشأ داستان کلیله و دمنه، می‌توان شخصیت‌پردازی داستان‌های کلیله و دمنه را با نظریه ساختار سه‌گانه جوامع هندواروپایی ژرژ دومزیل مرتبط ساخت و این نکته را مطرح کرد که شیوه شخصیت‌پردازی حیوانات در داستان‌های کلیله و دمنه به شکل نمادین، بازتابی از ساختار فرهنگی و اجتماعی هندواروپایی‌هاست.

تجزیه و تحلیل داستان‌های کلیله و دمنه بر اساس طبقات سه‌گانه دومزیل

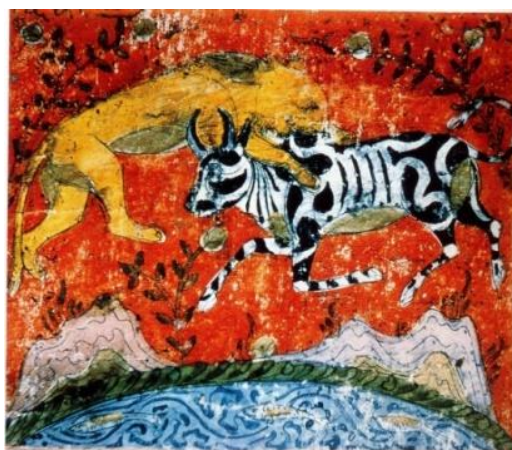
داستان شیر و گاو

بازرگانی سه پسر داشت و پسرانش را ترغیب می‌کرد که اسراف نکنند و پسر بزرگش را ترغیب می‌کرد که بازرگانی کند. پسر او بازرگان شد و به سفری رفت. در این سفر گاوی به همراه او بود که در میان راه مریض می‌شود. پسر، او را به فردی می‌سپارد و به راهش ادامه می‌دهد اما آن فرد بدقولی می‌کند و گاو را به حال خود رها می‌کند. گاو سلامتی خود را به دست می‌آورد و آوازی از شادی سر می‌دهد. ناگهان شیر صدای او را می‌شنود و از این صدای ناآشنا می‌ترسد زیرا تابه‌حال گاو ندیده بود. گاو را دید از او پرسید در اینجا چه می‌کنی؟ مهر شنبزه بر دل شیر افتاد و روباه به خاطر حسد و برای ارتقای مقام خود (طبقه روباه متفاوت از شیر و گاو است) نزد شیر که فرمانروای آن سرزمین

۱۳۷۹: ۱۷). این بررسی تطبیقی زمینه را برای تعمیم نظریه بر سایر نظام‌ها و اساطیر هندواروپایی فراهم کرد. دومزیل درباره اقوام هندواروپایی و طبقه‌بندی سه‌گانه‌اش مواردی را بیان نموده است که قابل توجه است. «هندواروپاییان جایی میان دریای بالتیک و بحر خزر، میان دانوب و اورال، می‌زیستند. این اقوام به رغم تکلم به گویش‌هایی که در آن زمان متفاوت بودند، زبان یکدیگر را می‌فهمیدند و می‌بایست نظام فکری مشترکی داشته باشند» (دومزیل، ۱۳۸۰: ۲۴). ساختار سه‌گانه دومزیل بر تفکر اقوام هندواروپایی به شرح ذیل حاکم است: «طبقه نخست مرکب از برهمن‌ها^۶ (کاهنان) است. طبقه دوم راجانیا^۷ یا جنگاوران و طبقه سوم واشیا^۸ (توده برزیگران) هستند» (همان: ۱۸). تحلیل نخستین کنش با جفت‌خدایان میترا-ورونا به سرعت صورت پذیرفت. میترا-ورونا مسئول نظم کیهانی است (Dumezil, 1940: 78) و این کنش با جمع دو خدایی که اساس خدایی کیهانی است کامل می‌شود. خدایی که بیشتر در غم بشریت است، خدایی که شهریاری جادوگر است، تشویش‌برانگیز و خلاق است. این خدا اصل قانون و قضاوت، صلح‌جو و سازمان‌دهنده است (دومزیل، ۱۳۸۰: ۱۸). کنش دوم که رزم‌جویی و جنگاوری است به راحتی سازمان نمی‌یابد زیرا جنگ و قدرت‌نمایی آستن حوادث نامنتظر است. کنش سوم بنا به طبیعتش به هیچ‌وجه به تعریف ثابتی تن در نمی‌دهد. این کنش اقتصادی است و چیزی که در آن مهم است، کاشتن و خوردن است. بنابراین وابسته به مکان و زمان و خصوصیات زمین است. این کنش دربرگیرنده باروری حیوان و انسان است. بنابراین به آسانی در تضاد با کنش دوم است، همان‌گونه که صلح و جنگ با هم تضاد و تباین دارند. در فهرست خدایان ودایی، خدایان همزاد، آشوین یا ناسیتا نمایندگان کنش سوم‌اند (همان: ۱۸).

این چارچوب یا قالب مفهومی در اذهان وجود داشته

بود (شخصیت شاهی برای شیر توصیف شده‌است که متعلق به طبقه نخست است)، سعی کرد شیر را نسبت به گاو (شنزبه) بدبین کند. در نتیجه باعث جنگ میان شیر و گاو شد و شیر، گاو (شنزبه) را به هلاکت رساند. (روند داستان قربانی شدن گاو متعلق به طبقه سوم را توصیف نموده‌است). شیر در بسیاری از داستان‌های کلیله و دمنه نقش پادشاه را ایفا می‌کند و در این داستان نیز نمود فرمانروا و پادشاه است و برای حفظ بقاء و موقعیت خویش گاو را می‌کشد و در آخر پشیمان می‌شود. از دید حکمت و اخلاق روباه (دمنه) در این داستان می‌تواند نماد طبقات جنگجویان باشد زیرا به ظاهر، قصد فراهم کردن آسایش و حفظ قدرت



تصویر ۱- کلیله و دمنه، قرن ۱۳ و ۱۴. م. ایران، عراق یا ترکیه.
منبع: (Sims, 2002: 183)



تصویر ۲- کلیله و دمنه، ۷۵۵ هـ.ق سوریه یا مصر.
منبع: (O,kane, 2003: 76)

شیر را دارد و گاو می‌تواند نمود طبقات پایین‌تر و گروه افراد کشاورز و زیردستان باشد که آخر داستان قربانی می‌شود. همچنین روباه نیز برای بقا و ارتقاء موقعیت خود دست به توطئه می‌زند (منشی، ۱۳۸۷: ۶۷، ۱۳۱). در نگاره‌ها (تصویر ۱) به خوبی قدرتمند بودن شیر به عنوان طبقه برتر به نمایش گذاشته شده‌است. نگاره‌های فراوانی از این داستان تصویرسازی شده‌است. در تصویر (۱)، برتری شیر نسبت به گاو کاملاً آشکار است. شیر در بخش بالاتر و قدرتمند مصور شده و گاو، افتان و در بخش زیرین مصور گردیده‌است (تصویر ۱ و ۲).

حکایت شیر و خرگوش

در سرزمینی، شیری فرمانروایی می‌کرد (طبقه اول مسئول نظم کیهانی و فرمانروایی) و حیوانات دیگر برای او غذا فراهم می‌کردند (طبقه سوم با کارکرد اقتصادی و تولید). روزی حیوانات به شیر گفتند: ما نیازمند امنیت هستیم و تو هر روز یکی از ما را به عنوان طعمه انتخاب می‌کنی و ما آسایشی برای زندگی کردن نداریم. ما فکری داریم، هر روز یکی از ما حیوانات برای تو طعمه فراهم می‌کنیم (فکر طبقه دوم

جنگجویان که با زیرکی روند حوادث را به نفع طبقه سوم یا طبقه اول تغییر می‌دهند و زمینه آسایش طبقه سوم را فراهم می‌آورند). این‌گونه هم ما در آسایش هستیم و هم تو به خواسته‌ات می‌رسی. شیر پیشنهاد آنان را پذیرفت. روزی حیوانات خرگوش را به عنوان طعمه در نظر گرفتند، خرگوش از آن‌ها امان خواست و گفت فکری در سر دارد (روند داستان زیرکی خرگوش و خلق ایده محافظت‌کننده از طبقات پایین‌تر را نشان می‌دهد. خرگوش به طبقه میانی

تدبیر وجه تمایز حیواناتی است که آن‌ها را می‌توان در طبقه جنگاور، با کارکرد دلاوری طبقه‌بندی کرد. نظم قضایی ویژگی این عمل است. گروه سوم (کشاورزان) دسته‌ای از حیواناتند که هر روز برای قربانی انتخاب می‌شدند، این گروه کارکرد اقتصادی دارند. در واقع تامین‌کننده غذا برای طبقات بالاترند. خرگوش در این داستان نقش این گروه را ایفا می‌کند که با زیرکی خود توانست جان سالم به‌دربرد (منشی، ۱۳۸۷: ۹۴-۹۲).

از این داستان چند نگاره به تصویر کشیده شده‌است. تصویر (۳) نمونه‌ای از نگاره مربوط به این داستان است. در این نگاره شیر، خرگوش را در آغوش دارد و به چاه نگاه می‌کند و انعکاس آن‌ها در چاه نمایش داده شده‌است. نوع تصویرگری نگاره نیز برتری و قدرت شیر را نسبت به خرگوش نشان می‌دهد. شیر در پلان جلوتری مصور شده و در اندازه بزرگتر، بیشترین فضای تصویر را به خود اختصاص داده‌است (تصویر ۳).

دلاوری و جنگاوری با کارکرد محافظت و امنیت ارتقاء می‌یابد. سپس نزد شیر رفت و گفت من برای تو خرگوشی را در نظر گرفته بودم اما شیری آن را از من گرفت و خود را برای آن، طعمه شایسته‌تری دانست. شیر از او خواست او را نزد آن شیر ببرد. خرگوش او را نزد چاهی پر از آب برد و به شیر انعکاس خودشان را نشان داد. شیر تصور کرد، آن شیر که خرگوش می‌گفت و خرگوش در چاه هستند. پس داخل چاه پرید و هلاک شد و در نتیجه حیوانات آن سرزمین در آرامش و آسایش به زندگی خود ادامه دادند (منشی، ۱۳۸۷: ۹۴-۹۳).

در این داستان جایگاه شیر کاملاً مشخص است. او نقش فرمانروا و پادشاه را دارد. خرگوش که با حيله امنیت را برای سایر حیوانات به ارمغان می‌آورد، به‌نظر می‌رسد از گروه دوم یعنی جنگاوران باشد. بدین‌سبب که از طریق واسطه قرارگرفتن بین شیر و سایر حیوانات، سعی بر تغذیه شاه و کشته شدن حداقل حیوانات داشته‌است. در اینجا الگوی دانایی و



تصویر ۳- کلیله و دمنه مکتب شیراز. ۱۳۳۳.م. منبع: (O, kane, 2003: 89)

حکایت هلاک شدن شتر

در بیشه‌ای سبز و خرم، کلاغ و گرگ و شغالی در خدمت شیری مهربان اما ساده‌دل زندگی می‌کردند (در اینجا برتری شیر نسبت به سایر حیوانات بارز

است). در آن حوالی، شتری برای چراگاه به اطراف بیشه آمد که شیر او را دید. شیر به او گفت: آیا قصد رفتن داری یا قصد داری در این بیشه بمانی؟ شتر گفت: هر چه پادشاه بگوید. شیر به او گفت: در کنار من

بمان که در امان خواهی بود. روزی شیر در حال گشتن برای پیدا کردن شکار بود که به فیل مستی برخورد و با فیل گلاویز شد و زخمی و بی‌حال گشت. کلاغ، گرگ و روباه، هر سه به فکر فرو رفتند و تصمیم گرفتند که برای طعمه شتر را در نظر بگیرند (در داستان‌ها این حیوانات دانا با راهکارهایی منطقی متمایز از طبقه سوم قرار می‌گیرند در این داستان کلاغ، گرگ و شغال با حيله، شتر را تغذیه شیر قرار داده و راهنمای شیر هستند). آن سه (روباه، گرگ و شغال) نزد شتر می‌روند و می‌گویند برای این که به شیر محبتی کرده باشیم و نزد او عزیز بشویم بهتر است هر کدام تعارفی کنیم، برای اینکه ما را طعمه خود قرار دهد، اما او مطمئناً قبول نمی‌کند. شتر ساده‌لوح، پیشنهاد آنان را قبول می‌کند و نزد شیر می‌رود. این بار شتر زبان باز کرد و از روی مهربانی پیشنهاد داد که غذای شیر باشد اما برخلاف تصورش

همه آن‌ها موافقت کردند و گفتند: راست می‌گویی، چه مهربان و صادقی و یک باره بر سرش ریختند و او را پاره پاره کردند (منشی، ۱۳۸۷: ۱۱۶-۱۱۳) (تصویر ۴).

شیر در این داستان نیز همچنان نقش فرمانروا (پادشاه) را دارد. روباه، گرگ و کلاغ از گروه دوم (جنگجویان) می‌توانند باشند که قصد فراهم کردن رفاه پادشاه را دارند و به‌عنوان واسطه دو طبقه فرمانروا و کشاورز عمل می‌کنند. شتر هم که غذای شیر است می‌تواند در این داستان از گروه سوم (کشاورزان) با کارکرد اقتصادی باشد. بنابراین هر سه کنش را بر اساس نظریه دومزیل در این داستان و دو داستان قبل که شرح داده‌شد می‌توان دید. در تصویر چهار، تسلیم شتر (نماینده طبقه پایین) در برابر شیر و گرگ و شغال نشان داده‌شده‌است. بزرگترین وزن بصری متعلق به شیر است و در پلان اول تصویر قرار دارد.



تصویر ۴- کلیله و دمنه، قرن ۷ ه.ق. منبع: (O, Kane, 2003: 10)

حکایت شیر، روباه و الاغ

آورده‌اند که شیری قدرتمند و قوی بود که بر اثر گذر زمان پیر و ضعیف شده‌بود. روباهی در خدمت او بود. (داستان اختلاف طبقه شیر با روباه را نشان می‌دهد) روزی روباه به او گفت: آیا این حال تو علاج ندارد؟

شیر گفت اگر دارو آماده و مهیا باشد، فوراً خوب می‌شوم و چاره کار فقط خوردن گوش و دل الاغ است. روباه گفت: اگر پادشاه دستور دهد، لحظه‌ای تأمل نخواهم کرد و خر را فراهم می‌کنم و شیر بسیار خوشحال شد (روند داستان تسلط طبقه فرمانروا شیر

آمد از روباه پرسید دل و گوش الاغ کجاست؟ روباه گفت: اگر او دل و گوش داشت گول نقشه‌های مرا نمی‌خورد (منشی، ۱۳۸۷: ۲۵۵-۲۵۲). در این داستان نیز هر سه گروه شخصیت‌پردازی دیده می‌شود: شیر نقش فرمانروا و پادشاه را دارد، روباه نقش وزیر و تأمین‌کننده منافع پادشاه را دارد و می‌تواند نقش طبقه جنگاور را ایفا کند و الاغ که نقش زیردستان و پایین‌ترین طبقه جامعه (طبقه کشاورزان) را دارد.

دو نگاره از این داستان، تصویرسازی شده‌است که مربوط به مکتب جلایری است تصویر (۵). شیر قدرتمند را در پایین نگاره نشان می‌دهد. الاغ افتان و در مانده و روباه سوار بر آن مصور شده‌است. برتری شیر و روباه بر الاغ در تصویرگری آشکار است. شیر در پلان اول تصویر و در اولویت دیده‌شدن قرار می‌گیرد.

را بر سایر حیوانات که در طبقه سوم اجتماعی قرار می‌گیرند نشان می‌دهد). روباه به الاغ گفت: که اگر گوش به فرمان من بدهی، تو را به مرغزاری خواهم برد که موجب آرامش خاطر توست و قبل از این الاغ دیگری را به آن مرغزار برده‌ام که اکنون در آرامش و رفاه است. در نتیجه خر، خوشحال شد و پذیرفت. روباه او را نزد شیر برد. شیر خواست او را ببلعد که الاغ سریع فرار کرد و فقط زخمی شد. شیر برای اینکه بر قصور خود سرپوش بگذارد به روباه گفت: حالا کاری کن که الاغ دوباره نزد من بازگردد. الاغ دوباره گول روباه را خورد و نزد شیر رفت. شیر ابتدا به او محبت کرد. سپس شکم او را درید و او را هلاک کرد. شیر قبل از خوردن الاغ رفت خود را در آب بشوید در این فاصله روباه دل و گوش الاغ را خورد و وقتی که شیر



تصویر ۵- کلیله و دمنه، مکتب جلایری. منبع: (O, kane, 2003: 180)

گلایه کردند (اختلاف طبقه در ابتدای داستان بارز می‌گردد، فیل فرمانروا نقش محوری دارد). فرمانروا به آن‌ها دستور داد تا ولایت‌های اطراف را بگردند و

در ولایتی که ولایت فیل‌ها بود، چشمه‌ها خشک شده بود و فیل‌ها تشنه مانده بودند. نزد فرمانروای خود رفتند و از خشک‌شدن چشمه‌ها و تشنگی خود

هرکجا که چشمه‌ای پر آب یافتند، خبر دهند تا همه فیل‌ها به آنجا بروند.

فیل‌ها ولایت‌های اطراف را گشتند و به ولایتی رسیدند که ولایت خرگوش‌ها بود، بنابراین همه فیل‌ها به آن ولایت آمدند تا در آنجا سکنی گزینند اما



تصویر ۶- کلیله و دمنه، قرن ۸هـ، نسخه عربی.
منبع: (al-muqaffa, 2018: 1)

خرگوش‌ها از این موضوع ناراحت بودند و نمی‌توانستند در برابر فیل‌ها و به‌خصوص فرمانروا مقاومت کنند، اما خرگوش پیر و زیرکی بین خرگوش‌ها وجود داشت که نقشه‌ای زیر سر داشت (در اینجا خرگوش فرمانروا نیست).



تصویر ۷- نگاره متعلق به قرن ۷ هـق نسخه عربی.
منبع: (wley & Norah, 1975: 53)

حیوان زیرکی است که مشکلات طبقات فروتر جامعه خود را حل می‌کند. بنابراین خرگوش نماینده طبقه دوم طبقه جنگاوری است که با حيله و نیرنگ مسیر داستان را تغییر می‌دهد. شب‌هنگام، خرگوش بر سر کوه، جایی که فیل‌ها ساکن بودند رفت و گفت: من فرستاده ماه هستم. او گفته است این ولایت فقط برای من و خرگوش‌ها است، سپس رو به فرمانروا کرد و گفت: اگر این ولایت را ترک نکنید، ماه چشم‌های شما را کور خواهد کرد و ماه خشمگین است. اگر امشب بر سر چشمه بیایید، می‌توانید ماه را در آب ببینید که اگر آب بنوشید چگونه خشمگین می‌شود. فرمانروای فیل‌ها نیز با خود فکر می‌کرد، شاید حرف‌های خرگوش درست باشد. بنابراین هنگام شب بر لب چشمه رفت و تصویر ماه را در آب دید. فیل بیچاره نمی‌دانست که آن تصویر انعکاس ماه است و نه خود ماه. سپس خرطوم خود را در آب افکند و تصویر ماه را دید که تکان می‌خورد و مطمئن شد که ماه عصبانی شده است و خرگوش درست می‌گفته است. بنابراین به فیل‌ها اعلام کرد که خرگوش درست می‌گفت و باید از این ولایت رفت (منشی، ۱۳۸۷: ۲۰۹-۲۰۶). در این

داستان فرمانروا وجود دارد که فیل سرور است. فیل‌هایی که برای پیدا کردن چشمه به ولایت‌های دیگر سرک می‌کشیدند، می‌توانند جزوی از گروه اول طبقه باشند و همچنین خرگوش‌ها که جزو دسته سوم (کشاورزان، زیردستان) هستند که قدرت کمتری دارند و در برابر فرمانروا و فیل‌ها نمی‌توانند مخالفت کنند اما یکی از خرگوش‌ها از زیرکی و هوش خود استفاده کرد و واسطه میان طبقات پایین و طبقه فرمانروا شد و امنیت را برای دیگران فراهم کرد. روند تمام داستان‌های مورد تحلیل قرار گرفته، بی‌خردی پادشاه و حيله و نیرنگ طبقه دوم و نیز بی‌فکری طبقه سوم حیوانات را نشان می‌دهد. طبقه شاهی و طبقه برزگر یا کشاورز فریب حیواناتی را می‌خورند که متعلق به طبقه دوم هستند. در تصویر (۶ و ۷)، فیل که فرمانرواست با اندازه بزرگ و تقریباً در مرکز مصور شده است اما خرگوش بر صخره‌ای با اطمینان و حس برتری مصور شده و به لحاظ ارتفاع بالاتر از فیل قرار گرفته است. نگاه فیل به پایین و قرارگیری‌اش در سطح پایین‌تر، تسلیم فیل در برابر خدعه خرگوش را بازنمایی می‌کند.

جدول ۱- ساختار شخصیت‌های داستان‌های کلیله و دمنه بر اساس فرضیه طبقات سه‌گانه دومزیل. منبع: (نگارندگان)

داستان	فرمانروایی	جنگاوری	کشاورزی	موقعیت تصویری
نبرد شیر و گاو	شیر	روباه	گاو (شنزبه)	شیر در مرکز و بزرگ‌تر، روباه در حاشیه، گاو افتان و پایین‌تر
خرگوش شیر را هلاک کرد	شیر	حیوانات (خرگوش زیرک)	حیواناتی که خورده می‌شوند	شیر بزرگ‌تر و در مرکز، خرگوش کوچک‌تر و در پلان دوم تصویر
هلاک شدن شتر	شیر	گرگ، روباه و کلاغ	شتر	شیر بزرگ‌تر و در پلان اول، روباه و گرگ سوار بر شتر
شیر، روباه و الاغ	شیر	روباه	الاغ	شیر پایین در پلان اول، الاغ در بالا و افتان، روباه در بالا سوار بر گرده الاغ
فیل‌ها و خرگوش زیرک	فیل	خرگوش زیرک	خرگوش‌ها	خرگوش برتر و بالاتر، فیل فرمانروا در سائز بزرگ و فروتر از خرگوش در مرکز تصویر قرار دارد

نتیجه‌گیری

کتاب کلیله و دمنه داستان‌هایی پندآموز و حکمت‌آموز را دربرمی‌گیرد که در طول تاریخ نگارگری ایران به شیوه‌های مختلف مصور شده‌اند. به عنوان مثال نبرد شیر و شنزبه بارها به تصویر کشیده شده‌است. نگارگری ایران متأثر از ادبیات و فرهنگ ایرانی به تصویرنگاری متونی پرداخت که بخش ویژه‌ای از آن‌ها شامل داستان‌های جانوران از جمله کلیله و دمنه بود. در واقع این نسخه‌ها جانوران را به عنوان نمادهای اخلاقی معرفی می‌کنند. کتاب کلیله و دمنه دارای داستان‌های بسیاری است و همچنین هرکدام از داستان‌ها دارای شخصیت‌های متفاوتی هستند. وجود این شخصیت‌ها و نقش‌های مشابهی که دارند، زمینه را برای بررسی و تحلیل ساختاری شخصیت‌ها فراهم می‌کند. با توجه به فرضیه طبقات سه‌گانه ژرژ دومزیل در فرهنگ هندواروپایی که اساس ساختار اجتماعی این اقوام را تشکیل می‌دهد و در اسطوره‌ها و داستان‌های آن‌ها

نمود پیدا می‌کند، می‌توان شخصیت‌های داستانی این قصه‌ها را بازتابی از ساختار اجتماعی آن‌ها دانست. گروه اول: گروه فرمانروایان با کارکرد فرمانروایی، شاهی و کاهنی-گروه دوم: گروه جنگاوران، با کارکرد دلاوری و جنگاوری-گروه سوم: گروه کشاورزان با کارکرد برزگری و اقتصادی است. در این تحلیل، دسته بندی طبقات با منتخبی از داستان‌های کلیله و دمنه تطبیق داده شده‌است، به عنوان مثال داستان شیر و گاو (شنزبه) که نمونه بارزی است. شیر نقش پادشاه، روباه در نقش جنگاور (وزیر) و گاو در نقش گروه سوم قرار می‌گیرد که اکثراً قربانی هستند. تنها تفاوت شخصیت‌پردازی داستان‌های کلیله و دمنه با ساختار سه‌گانه نظام اجتماعی هندواروپایی، در طبقه دوم این ساختار یعنی طبقه جنگاور است. در داستان‌ها برخی از شخصیت‌های داستانی از طریق هوش و دانایی به راه‌حلهایی دست می‌یابند که موجب خدمت به شاه و گاهی حفاظت و کاهش آسیب به طبقه فروتر می‌شود

که معمولاً نقش قربانی را به عهده دارند. این طبقه نمی‌جنگند اما از طریق تفکر و دانایی همان کارکرد را ایفا می‌کنند. این شکل طبقاتی را می‌توان در نگاره‌ها مورد بررسی قرارداد. شیر در نگاره‌ها به عنوان نماینده طبقه فرمانروا، همواره قدرتمند و با شکوه با اندازه بزرگتر و در سطحی بالاتر یا در پلان اول به تصویر

کشیده می‌شود و حیوانات قربانی، افتان در احتزاز و با اهمیت کمتری معمولاً در پایین مصور شده‌اند. شخصیت‌های زیرک نیز که با دانایی خویش موجبات رفاه دیگران را فراهم می‌کنند در سطحی میانه مصور شده‌اند.

پی‌نوشت

1. Dumézil, George
2. O,kane, Bernard
3. frazer
4. Durkheim
5. Mauss
6. Brahmana
7. Rājanya
8. vaiśya

منابع

- اتینگهاوزن، ریچارد؛ گرابر، الگ (۱۳۸۶)، هنر و معماری اسلامی ۱، ترجمه یعقوب آژند، تهران: سمت.
- اسدی، علی محمد (۱۳۸۸)، بررسی و مقایسه چگونگی انتخاب زاویه دید در نگارگری ایرانی، پایان‌نامه ارشد تصویرسازی، دانشکده هنر شاهد.
- اخوان، بهار (۱۳۹۰)، بررسی تحلیلی تصاویر نسخ کلیله و دمنه متعلق به قرون هشتم و نهم هجری قمری و مقایسه تطبیقی آن‌ها، پایان‌نامه کارشناسی ارشد تصویرسازی، دانشگاه هنر.
- ایزدی فر، محسن (۱۳۹۴)، مقاله‌شناسی توصیفی - تحلیلی کلیله و دمنه، پایان‌نامه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فردوسی مشهد.
- بهارلویی، سمیه (۱۳۹۲)، بررسی و تحلیل ویژگی‌های داستوری کلیله و دمنه به ویژگی و ساختار داستوری کلیله و دمنه، پایان‌نامه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه کاشان.
- دومزیل، ژرژ (۱۳۸۰)، پزشکی و سه‌کنش، ترجمه جلال ستاری، تهران: مرکز.
- دمزیل، ژرژ (۱۳۹۱)، خدایان سه‌کنش، ترجمه جلال ستاری، تهران: نشر مرکز.
- دومزیل، ژرژ (۱۳۷۹)، جهان اسطوره‌شناسی ۴، ترجمه جلال ستاری، تهران: نشر مرکز.
- دومزیل، ژرژ (۱۳۸۳)، سرنوشت جنگجو، ترجمه مهدی باقی و شیرین مختاریان، تهران: نشر قصه.
- دومزیل، ژرژ (۱۳۸۰)، اسطوره و حماسه در اندیشه ژرژ دومزیل، جهان اسطوره‌شناسی ۵، ترجمه جلال ستاری، تهران: نشر مرکز.
- دوبله، فرانسوا (۱۳۸۲)، برزوی طیب و منشاء کلیله و دمنه، ترجمه صادق سجادی، تهران: طهوری.
- منشی، نصرالله (۱۳۸۷)، کلیله و دمنه، براساس نسخه مجتبی مینوی طهرانی، تهران: انتشارات زوار.
- شمیران، ملیحه (۱۳۹۲)، بررسی ارتباط محتوایی میان باب‌های کلیله و دمنه از طریق شخصیت‌های باب شیر و گاو، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه هرمزگان.
- محبوب، جعفر (۱۳۹۴)، درباره کلیله و دمنه، تهران: خوارزمی.

- محمدی، خدیجه؛ امامی، سعید (۱۳۹۲)، بررسی حکایت‌های باب اول کلیله و دمنه بر بنیاد الگوی کنش گریماس با تأکید بر حکایت شیر و گاو، هشتمین همایش بین‌المللی انجمن ترویج زبان و ادب فارسی ایران.

References

- Al-muqaffa, Ibn (2018), **Kalila Wa Doimna**, (Arabic Edition), a journey of a book. Create Space Publishing.
- Dumézil, George (1958), **L'Idéologie Tripartite des Indo-Européens**, Brussels: Latomus Collection.
- Dumézil, Georges (1988-1940), **Mitra-Varuna: An Essay on Two Indo-European Representations of Sovereignty**, 1940, trans. Derek Coltman .New York: Zone Books.
- Eliade, Mircea (1978), **A History of Religious Ideas**, Chicago: University of Chicago Press .
- O,kane, Bernard (2003), **Early Persian painting**, London: I.B Tauris & Co Ltd W2 4B.
- Sims,Eleanor (2002), **Peerless Images: Persian Painting and It's Sources**, London: YALE Universe.
- Waley, P & Norah, M. Titley (1975), An Illustrated Persian Text of Kalila and Dimna dated 707/1307, 1(1), 42-61, **The Electronic British Library Journal**. United Kingdom: British Library . <https://www.jstor.org/stable/i40094498>